

A MUZULMÁN FÁTYOLVISELÉS ÉS AZ OKTATÁS SEMLEGESSÉGÉNEK PROBLÉMÁJA FRANCIAORSZÁGBAN*

BEVEZETÉS

1989 őszén a francia közvéleményt erősen felbolygatta egy látszólag jelentéktelen eset, amely végső soron kérdéssé tette a francia társadalmat megalapozó legfontosabb alapelveket: a vallásszabadságot és az állam semlegességének elvét.

A jogelvi kérdések megvitatása – ellentétben más általános alapelvekével – nem jellemző a francia politikai diskurzusra, és ha mégis politikai viták tárgyát képezi, akkor sem folyik úgy e vita, mintha bírói döntés része volna. A tárgyalt esetben azonban – és ez komoly változást jelent a francia politikai kultúrában – a politikai hatalom egyik ága (a végrehajtó hatalom) úgy oldotta meg a problémát, hogy bírói döntésben lefektetett jogelveket alkalmazott. Következésképpen a közvéleményben folyó vita jogi vita formájában fogalmazódott meg.

E dolgozat célja ennek a figyelemre méltó jelenségnek a leírása. Nem fogok az elfogadott jogelvek mellett vagy ellen érvelni, és nem kívánok olyan jogelvek mellett síkraszállni, amelyeket elfogadhattak volna. Nem fogok továbbá olyan módszer mellett érvelni, amely megfelelőbb választást biztosított volna a versengő jogelvek között. Ehelyett bemutatom magukat az eseményeket, valamint a rájuk vonatkozó kormánydöntéseket, majd értelmezem őket a francia politikai kultúrára tett hatásuk szempontjából.

AZ ESEMÉNYEK

1989. október 7-én egy Párizs környéki állami középiskola három tanulója sorozatosan megtagadta, hogy megváljon muzulmán fátylától¹ a tanítás alatt, és ezért kizárták őket az iskolából. Ezt követően több más iskola vezetői is hasonlóan cselekedtek. Az incidenseket hatalmas vita követte Franciaországban. A közoktatási miniszter – a szocialista Lionel Jospin – az Államtanácshoz (Conseil d'État) fordult jogi tanácsért.

Az Államtanács Franciaországban kettős szerepet tölt be: egyrészt legfelsőbb fellebbviteli bíróság közigazgatási jogvitákban, másrészt a végrehajtó hatalom tanácsadó testülete. A tanácsadó vélemény kézhezvételét követően a miniszter kiadott egy körlevelet, amely bár jogilag nem kötelező érvényű, mégis igen meggyőzőnek számít.

Mielőtt belefognék a tanácsadó vélemény tárgyalásába, szeretném leírni a történeti hátteret, amely elengedhetetlenül szükséges az események értelmezéséhez.

A XIX. századi hagyományos értelmezés szerint a *lad'cité*² elve a vallás és az állam közötti kapcsolatot szabályozza. Két alapvető politikai elvet értettek ezalatt, amelyek a köz- és a magánszféra szigorú elválasztásán alapultak:

a) az államnak semlegesnek kell lennie minden tevékenységével kapcsolatban, tehát minden közszférába tartozó tevékenységgel is. A vallás nem képezheti részét az állami ünnepeknek, egy vallást sem szabad támogatni, sem az iskolákban oktatni;

b) a vallás csak és kizárólag a magánszférához tartozik: olyan kérdés, amelyet az egyén lelkiismerete szabályoz. Az államnak tiszteletben kell tartania a teljes vallásszabadságot. Ebből a szempontból a hivatkozott elv a teljes vallásszabadságot és vallási toleranciát jelentette.

A *lad'cité* elvét nem egy lépcsőben fektették le. Annak ellenére, hogy a vallásszabadság elvét az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata egyértelműen kimondta, Napóleon konkordátumot írt alá a Szentzékkal, amelynek értelmében a három elismert vallás (a katolikus, a protestáns és a zsidó) lelkészei a közszolgálat kötelékébe kerültek, és állami fizetést kaptak, továbbá a vallási épületeket állami tulajdonba és kezelésbe vették. Ez az állapot egészen 1905-ig fennmaradt, amikor elfogadták az állam és az egyház szétválasztásáról szóló törvényt. Eddig az időpontig a *lad'cité* elve nem teljesült Franciaországban.³

* *Az állam, az egyház és a személyes azonosságtudat szétválasztása: nyugati modellek a formálódó demokráciákban* címmel 1996. június 20–23-án Budapesten, a Közép-Európai Egyetemen rendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

A jogi jelentésén túl a *lad'cité* elvének komoly politikai tartalma is van. Több támogatója szerint a *lad'cité* elve erős vallásellenes elemeket is tartalmaz. Mivel a katolikus egyház a XIX. században ellenezte a köztársaság létrehozását, a köztársaságpártiak feladatuknak tekintették, hogy küzdjenek minden olyan hitvallás ellen, mely az új rendet megkérdőjelezheti, és hogy olyan új értékeket teremtsenek, amelyek a régi vallási értékek helyére léphetnek: tolerancia (a türelmetlenség helyett), a tudományban és a haladásban való hit (a tekintély- és hagyománytiszteltet helyett), individualizmus (a társadalmat organikus egésznek tekintő institucionalizmus helyett). A *lad'cité* eszméjének segítségével a köztársaságpártiak megkísérelték tehát egy olyan új köztársasági erkölcsiség létrehozását, amely képes megteremteni azt a társadalmi integrációt, amelyben a polgárokat csak a köztársasághoz való viszonyuk határozza meg. A francia állameszme nem nyelvileg vagy etnikailag meghatározott, azaz nem természetes és az állam létezését megelőző entitás. Épp ellenkezőleg, a francia nemzet olyan csoport, amelyet az állam hozott létre és tett egységessé.

Az említett elvek igen egyszerűnek látszanak, de megvalósításuk mindig is nehéz volt két okból is. Egyrészt, amíg a vallást a közszférához tartozónak tekintették, addig a vallási épületek köztulajdonban voltak. Az állam és az egyház szétválasztása nyomán a helyi önkormányzatokhoz kerültek, akik a vallási szervezetek rendelkezésére bocsátották őket vallási célú tevékenységek folytatására. Ez rengeteg gyakorlati problémát vetett fel a fenntartási költségek viselésével kapcsolatosan stb. Másrészt, bizonyos közszolgáltatásnak tekintett szolgáltatásokat (leginkább az oktatást) nagy részben a hagyományos egyházak végezték. Egy igen fontos 1850-es törvény kétértelműsége komoly, mind a mai napig tartó vitákhoz vezetett a vallási iskolák pénzügyi támogatásával kapcsolatban.

E törvény egyik értelmezése szerint az oktatás szabadsága megengedi a vallási csoportoknak, hogy iskolákat működtessenek, de nem ad nekik felhatalmazást a tanrend szabad meghatározására. A vallásos magániskolák az állam által jóváhagyott tanrend alapján oktatnának, és szigorú állami felügyelet alatt állnának, miközben nem kapnának támogatást az államtól vagy egyes szerveitől. Az állami forrásokat az állami iskoláknak tartanák fenn. Ezt az értelmezést az állam semlegességének elvéből vezetik le. Az állam ne támogasson vallásos intézményeket. Csak állami iskolákat szabad

támogatnia, nemcsak azért, mert azok az államhoz tartoznak, hanem azért is, mert csak azok lehetnek semlegesek.

A törvény másik értelmezése szerint az oktatás szabadsága miatt a szülőknek joguk van arra, hogy gyermekeiket a hitüknek megfelelő oktatásban részesítsék. Mivel az állam feladata az iskolák támogatása, a magániskolák – amelyek részt vesznek a közoktatásban mint közszolgáltatásban – szintén jogosultak az állami támogatásra. A vallásos magániskolák állami támogatása így a vélemény szabadságot is védő *lad'cité* elvének a következménye.

A harmadik és negyedik köztársaság idején a *lad'cité* elvének első – szigorúbb – értelmezése érvényesült. 1959-ben, a gaullista és konzervatív kormányok idején viszont a második értelmezés került előtérbe, és az új jogszabályok lehetővé tették az állami és helyi hatóságok számára, hogy magánkézben levő – elsősorban vallásos – iskolákat támogassanak. Egyidejűleg azonban a közvéleményben konszenzus alakult ki az állam semlegességéről, amely összhangban állt az 1905-ös törvénnyel. Még akkor is általános volt az egyetértés az állam semlegességét illetően, amikor a legerősebb nyomás nehezedett a kormányra a magániskolák egyre jelentősebb állami támogatása érdekében. Ennek szimbolikus oldala is volt: egy állami ünnepség sem tartalmazhatott vallásos elemeket. Ugyanakkor politikai jelentősége sem elhanyagolható. A közszolgálatok megszervezésének és működtetésének teljesen semlegesnek kell lennie. Az oktatást illetően a *lad'cité* elvének pozitív és negatív oldala is volt. A negatív oldal az, hogy az iskolák nem tehettek különbséget az egyének között a vallási hovatartozásuk alapján, és nem oktathattak vallási értékeket. Kö-

A FRANCIA ÁLLAMESZME NEM NYELVILEG VAGY ETNIKAILAG MEGHATÁROZOTT, AZAZ NEM TERMÉSZETES ÉS AZ ÁLLAM LÉTEZÉSÉT MEGELŐZŐ ENTITÁS. ÉPP ELLENKEZŐLEG, A FRANCIA NEMZET OLYAN CSOPORT, AMELYET AZ ÁLLAM HOZOTT LÉTRE ÉS TETT EGYSÉGESSÉ.

vetkezésképpen a tanároknak megtiltották, hogy a személyes meggyőződésüket kinyilvánítsák és ezzel a diákokat befolyásolják. Emiatt döntöttek úgy, hogy katolikus pap nem taníthat állami iskolában, és egy a nyakában apró keresztet hordó tanárnőt fegyelmi büntetésben kell részesíteni. A pozitív oldal pedig az, hogy az iskolákban a köztársaságban gyökerező általános elveket kell oktatni, külön-

nös tekintettel a *lad'cité* és a tolerancia elvére. Ezzel az oktatás a társadalmi és politikai beilleszkedést hivatott elősegíteni, akár a katonaság. Időnként a *lad'cité* elvét vallásellenes és főként katolicizmusellenes módon értelmezték, de általánosságban egyetértés volt abban, hogy az iskoláknak az állam integráló mechanizmusa részét kell képezniük. És valóban, az állami iskolák fontos szerepet játszottak abban, hogy a

huszadik század folyamán a különböző társadalmi osztályok és később a bevándorló csoportok is sikeresen beilleszkedtek a francia társadalomba.

Több tényező is közrejátszott benne, hogy ez az állapot az utóbbi években megváltozott, és következőképpen a fátyolviseléssel kapcsolatos visszatérő vitákban új érvek is megjelentek. Az első a nagyrészt észak-afrikai eredetű bevándorlás speciális jellegével függ össze. Az új bevándorlók idegenebbnek hatottak a francia kultúra és hagyományok szemszögéből, mint a korábbiak, akik főként Európa más részeiből érkeztek. Ráadásul ezek az új bevándorlók általában elkülönült városrészekben telepedtek le, jellemzően a nagyvárosok peremkerületeiben. Végül pedig a franciákban erős faji előítéletek éltek az észak-afrikaiakkal szemben, sokkal inkább, mint a zsidókkal vagy a feketékkel szemben. Komoly kételyek merültek fel emez új bevándorlók beilleszkedését illetően, összevetve az olasz vagy a kelet-európai zsidó bevándorlók korábbi sikeres integrációjával. Egyesek úgy érveltek, hogy a muzulmán fátyolt viselő lányok nem lehetnek az iskola hallgatói, mert a fátyol a köztársaság értékeivel ellentétes elveket szimbolizál (különösen a nők és férfiak egyenlőségét), és ez megakadályozná a társadalmi beilleszkedésüket. Mások ezzel szemben úgy érveltek, hogy azért nem szabad kizárni őket az oktatásból, mert különben sosem találkozoznának azokkal a köztársasági elvekkel és értékekkel, amelyek a beilleszkedésüket elősegítenék.

Másik fontos tényező a vitában az iszlám vallás természete. Az oktatás semlegességének problémája mást jelent az iszlám esetében, mint a katolikus vallásban. Az utóbbi ugyanis elfogadja a köz- és magánszféra elválasztását, és a hitet személyes lelkiismereti kérdésnek tekinti. Az iszlám azonban (legalábbis az uralkodó értelmezések szerint)⁴ nem ismeri el a lelkiismeret magán-szféráját. Ez még inkább igaz a fundamentalisták esetében. Kiderült, hogy a fátyolt viselő lányok családjai többnyire fundamentalisták voltak, ami megrettentette a franciákat, különösen az algériai események tükrében. A fátyolt így nem elsősorban az iszlám hit szimbólumának tekintették, hanem az iszlám fundamentalizmusának és vallási propagandaeszköznek.

Leginkább azzal kapcsolatban élt félelem a társadalomban, hogy a muzulmánok fogékonyvá válnak a multikulturalizmus ideológiája iránt, ami veszélyeztetné a nemzeti egységet és a francia forradalomtól datálható „köztársasági ideológiát”, amely lényegében azt jelenti, hogy csak egyéni jogok létezhetnek,

csoportjogok nem. Mivel az ötödik köztársaság új jogszabályai jelentősen megkönnyítették a vallásos magániskolák állami dotációját, komoly kockázata volt annak, hogy ha a fátyolt viselő lányokat eltávolítják az állami iskolákból, akkor az iszlám csoportok muzulmán magániskolákat hoznának létre, ami veszélyesen közel vezetne a multikulturális társadalomhoz.

Az a tény, hogy a fátyolnak kétértelmű a jelentése a nők helyzetével kapcsolatban, ellentétes érvelésekhez vezetett. Egyrészt a fátyol a nők elnyomását szimbolizálta, mert a lányok egy részét az apjuk kényszerítette a fátyolviselésre. Másfelől azonban az iskolából eltávolított lányokat vagy azokat, akik nem hajlandók viselni a fátylat, otthon tartják, és ezzel elzárják az emancipáció minden lehetőségétől. Azt is

mondták, hogy a lányok hálások lennének a tilalomért, mert ez segítene nekik ellenállni a családi nyomásnak. Ebben a helyzetben a tilalom olyan emberek felszabadítását eredményezné, akik maguk is tilalom áldozatai.⁵

Eme speciális tényezők és a belőlük következő érvek miatt a fátyolvitában elfoglalt álláspontok nem feleltek meg a hagyományos bal- és jobboldali, vallásos és *lad'cité*-párti, illetve feminista vagy feminizmusellenes álláspontoknak. Az elválasztó vonal keresztbe metszi az összes említett ellentétet. Ez az összetett helyzet magyarázza az Államtanács és – politikai beállítottságuktól függetlenül – az oktatási miniszterek álláspontját.

Az Államtanács⁶ a tanácsadó véleményében különösen ügyelt rá, hogy elkerülje a fátyol megemléztését, és olyan általánosabb megjelöléseket használt, mint a „vallási jelek”, „vallási szimbólumok”, és ezáltal úgy fogalmazta meg a véleményét, hogy az más szimbólumokra, keresztekre, kipákra stb. is vonatkozzon.

Az Államtanács a következő elveket tekinti értelmezésében a *lad'cité* részének:

a) az iskolák semlegessége;

b) a diákok lelkiismereti szabadsága, beleértve a diákok védelmét mindenfajta vallási megkülönböztetéssel szemben. A lelkiismereti szabadságba beletartozik az egyén vallásának megfelelő szimbólumok viseléséhez való jog. Ebben a tekintetben az iskoláknak kell semlegeseknek lenniük, nem a diákoknak;

c) a diákok szabadságának a vallási szimbólumok viselésében csak az von határt, ha ezeket a szimbólumokat vallási propagandaeszközként használják az iskolán belül (ez a semlegesség elvét sértené), illetve ha azok megakadályozzák a normális iskolai tevékenységeket, vagy megzavarják az iskola rendjét.

Az Államtanács lépése összhangban állt korábbi gyakorlatával: elkerüli az általános szabályalkotást, és a konkrét eset tényei alapján hoz egyéni döntést. Kijelentette, hogy az iskolaigazgatók felelőssége – a közigazgatási bíróságok felügyelete mellett –, hogy eldöntsék: egy adott esetben a vallási szimbólum propagandaeszközzé vált-e, illetve, hogy az iskola normális tevékenységeit akadályozza-e. Azzal, hogy az Államtanács nem mondott ki olyan általános szabályt, amelyet egységes módon kellene alkalmazni, hozzájárult a megbékélés helyreállításához. Azt várják, hogy a döntés nagyon sokféle különböző helyi döntést eredményez az egyedi esetek konkrét tényeitől függően. Ennek pedig az lenne a következménye, hogy mindenfajta országos szintű ellenállási mozgalom megszervezését ellehetetlenítené. Az is várható, hogy a helyi szintű ellenállás bírósági eljárások formájában nyilvánulna meg, ami lehetőséget biztosítana az Államtanácsnak mint fellebbviteli fórumnak, hogy kifinomult esetjogot teremtsen és általános ellenőrzést gyakoroljon.

Természetesen valamely tanácsadó vélemény nem kötelező erejű, de mivel az Államtanács a legfelsőbb bíróság szerepét is betölti közigazgatási perekben, felülbírálhat bármilyen döntést, amely nem veszi figyelembe a véleményben megfogalmazott elveket.

A tanácsadó vélemény alapján Jospin oktatási miniszter kiadott egy körlevelet, hogy segítse az iskolaigazgatók döntéshozását.⁷ Egy ilyen körlevél (circulaire) szintén nem kötelező, de általában mégis meghatározza a címzettek döntéseit.

A körlevélben a miniszter megismételte az Államtanács által megfogalmazott elveket, és meghatározta, hogyan kell értelmezni a lelkiismereti szabadság határait. Először: az igazgatónak értékelnie kell a körülményeket, főként a diákok és szüleik meggyőződését. Másodsor: a diákok számára kötelező az órákon való megjelenés, és nem hiányozhatnak vallási ünnepekre vagy arra hivatkozva, hogy bizonyos tantárgyak – mint a testnevelés vagy a biológia – vallási elveket sértenek. Abban az esetben, ha az igazgató emez útmutatás szerint úgy találja, hogy sérelem történt, mindent meg kell tennie, hogy meggyőzze a tanulót a vallásos szimbólum eltávolításáról. Csak legvégső esetben kell fegyelmi eszközökhöz – például a tanuló eltávolításához folyamodni.

Az 1993-as konzervatív választási győzelem nem hozott komoly változást a kérdéssel kapcsolatos politikában. 1994-ben az új miniszter, François Bayrou kiadott egy új körlevelet. Megismételte az Államtanács által megfogalmazott alapelveket, de még to-

vább ment, mint Lionel Jospin.⁸ Bizonyos szimbólumok – mondta – jellegükből következően (főként mert igen látványosak) propagandaeszköznek minősülnek, és azt jelzik, hogy az azokat viselő diákok nem vesznek részt az iskolában megszokott normális tevékenységben. Ennélfogva ezeket az igazgatóknak be kellene tiltaniuk.

1989 óta több olyan eset is felmerült, amelyek bírósági eljárásához is vezettek, és ezzel lehetővé tették az Államtanácsnak saját jogértelmezése alkalmazását.

A *Kheroua-esetben*⁹ az Államtanács úgy döntött, hogy jogellenes egy olyan iskolai tanácsi döntés, amely általános jelleggel megtiltotta a fátyolviselést, és nem volt tekintettel az egyedi körülményekre, arra, hogy vajon az adott esetben vallási propagandáról van-e szó, illetve hogy zavar keletkezett-e az iskola normális működésében. Itt az Államtanács egyszerűen alkalmazta azt a francia közigazgatási jogban elfogadott alapelvet, mely szerint csak az a hatóság alkothat általános jellegű szabályt, amelyet külön jogszabály erre felhatalmaz.

Az *Aoukli-esetben*¹⁰ az Államtanács jogosnak ítélte azt a döntést, amely két lányt azért büntetett meg, mert nem voltak hajlandók levenni a fátylukat testnevelésórán. A büntetést azért ítélte jogosnak, mert: a) veszélyes a fátyollal sportolni, b) mert a lányok szülei az iskola előtt tüntettek az iszlám szabályainak szigorú betartása mellett, és röplapokat osztogattak, amit a bíróság úgy értelmezett, hogy a fátyol nem egyszerűen vallási szimbólum, hanem a propaganda eszköze.

A *lad'cité* elve iskolai alkalmazásának leírását a *Koen-eset*¹¹ bemutatásával fejezem be, amely a Sabbat megünneplését érintette. Az Államtanács megerősítette azt az elvet, hogy a diákoknak minden órában részt kell venniük, de fenntartotta, hogy lehetnek kivételek, ha azok az iskola normális működését nem zavarják.

A JOGI ELJÁRÁS

Politikai és társadalmi szempontból az Államtanács állásfoglalása rendkívül hatékonyan juttatta nyugvópontra a vitát. 1989 óta viszonylag kevés új incidens történt. Az esetek többségében az iskolai hatóságok elrendezték a vitát az Államtanács által kimondott elvek alapján: amikor a fátyolviselést vallási propagandaeszközként értelmezték, eltávolították a tanulókat, amikor pedig nem, akkor a javukra döntöttek. Néhány esetben az iskolai hatóságok döntéseit bíróság

előtt is megtámadták, ahol adott esetben megváltoztatták a döntést.

A legfontosabb eredmény azonban az, hogy a muzulmán szülők és az iskolák közötti konfliktus nem vezetett hatalmas tüntetésekhez és összetűzésekhez, ami pedig igen könnyen elképzelhető lett volna, ha egységesen minden fátyolt viselő lányt kizárták volna a francia állami iskolákból. Azzal, hogy az Államtanács lehetővé tette az egyedi tényezők figyelembevételét a döntések meghozatalánál, sikerült hatásosan lecsillapítani a fenyegető helyzetet. Sem a muzulmán családok, sem pedig a *lad'cité* elvének védelmezői nem tudtak jelentős tiltakozó demonstrációkat szervezni valamely általános politika ellen, mert nem volt ilyen politika. A körülményektől függ, hogy a fátyolviselés mellett döntő lányokat kizárják az iskolából vagy éppen nem. Az adott eset tényeitől függ, hogy egy öltözéket a térítés eszközének tekinthetnek vagy sem.

Nem is olyan rég még teljesen más lett volna a megoldás módja. Politikai nagygyűléseket tartottak volna. Beterjesztettek volna egy törvényjavaslatot. Az éppen hatalmon lévő parlamenti többség elfogadott volna egy, a kérdést általánosan szabályozó törvényt. A törvénnyel szemben jelentős ellenállás fogalmazódott volna meg. További nagygyűlésekre – sőt lázongásokra – került volna sor. Ez a forgatókönyv mindig is gyakori volt a francia történelem során.

Több tényező okozta ezt a nagyon fontos változást a francia politikai életben. Az egyik az eset sajátosságából következik. Tény, hogy az álláspontok nem a hagyományos politikai pártok között oszlottak meg, hanem a pártokon belül. Ezért volt nehéz a vita résztvevőinek egyik vagy másik oldalt mozgósítani, és mindannyiuknak érdekében állt, hogy a kérdést a bíróságok döntsék el.

A másik, általánosabb jellegű tényező az, hogy a mindenfajta politikai vagy társadalmi konfliktusra megoldást kínáló klasszikus politikai ideológiák – és főként a marxizmus – egyre inkább elvesztették jelentőségüket. Ezeket az ideológiákat felváltotta – legalábbis a társadalmi elitek köreiből – a jogállamiság (Rechtsstaat) eszméje. Habár ezt a fogalmat tág értelemben használják, elsősorban bizonyos alapvető feltevésekre utal: arra, hogy a döntéseket nem a politikanak kell meghatározni, hanem a jogelvek alapján, és ezeket a jogelveket a bíróságok tudják a leginkább megfogalmazni. Az új ideológia sikere részben az amerikai modell¹² befolyásának köszönhető, részben pedig a gazdasági liberalizmus erősödésének és az európai bíróságok (mint például az alkotmánybíróságok

és a független kormányzati irodák) egyre jelentősebb szerepének mind az Európai Unió, mind a tagállamok szintjén. Egyre több olyan helyzet áll elő, amelyben a végrehajtó hatalom vagy a jogalkotás eldöntetlenül hagy egy-egy bonyolult politikai kérdést, és a bíróságokra vagy az említett független szervekre bízta a döntéshozatalt. Időnként – főleg ha a döntés komoly politikai ellenállásba ütközik – az is előfordul, hogy a politikai hatalom megkönnyebbül, ha a bíróság megsemmisíti az általa hozott jogszabályt.¹³

A fátyolincidens megoldására alkalmazott eljárás azonban nem egyszerűen a bírói jogalkotás tipikus esete (mint például azok az esetek, amelyekben a legfelsőbb bíróság megsemmisít egy törvényt, vagy általános érvényű kötelező értelmezést ad neki). A bírói jogalkotás során az egyedi esetből hoznak létre – vagy vannak le következtetésként – általános jellegű szabályokat, mint például, hogy alkotmányellenes jogszabályokat nem lehet alkalmazni, az állami iskolákban nem lehetséges szegregáció, az abortusz engedélyezett a terhesség első három hónapjában.

Különösen feltűnő az Államtanács által választott megoldásban az, hogy oly módon fogalmazták meg az általános szabályt, hogy a végső döntés mindig a szabály konkrét esetben történő alkalmazásától függjön, aminek az eredményét sohasem lehet biztonsággal megjósolni. „A diákok akkor és csak akkor lehet kizárni az iskolából, ha a fátyol vallási propagandaeszközül szolgál” – szól a döntés. Nem jelenti ki azonban, hogy a fátyol minden esetben ilyennek minősülne, vagy hogy teljes pontossággal körül tudná írni azokat a körülményeket, amelyek fennállása mindenképpen kielégítené a kritériumot.

Az általános érvényű szabály megalkotására való képtelenség volt ilyen hatékony a béketeremtésben. A jelen helyzetben tehát sok egymással nem feltétlenül összhangban álló helyi döntés van, amelyek nem váltanak ki heves ellenállást, és nem egy olyan általános politika, amely ellen tartalmától függetlenül elszánt küzdelmet folytattak volna minden oldalon.

Paradox helyzet, hogy elsősorban a jogállamiság ideológiájára hivatkozva adták át a döntés jogát az Államtanácsnak. A jogállamiság elméletének egyik alaptétele, hogy a polgárokat ne más emberek, hanem a jog irányítsa. Az elmélet szerint két okból is felsőbbrendű a jog uralma az emberek uralmával szemben. Egyrészt a jogot nem létrehozzák, hanem „felfedezik”, és a bírói hatalom hivatott erre a feladatra a jogalkotással szemben; másrészt az a jog, amelyet nem az irányítók szeszélye hoz létre, hanem a bíróságok fedeznek fel, általános szabályokból áll,

és így kiszámítható. Ezzel szemben a jelen esetben a bíróság a jogállamiság jegyében kapott hatalmával nem a kiszámíthatóság, hanem éppen a kiszámíthatatlanság révén ért el társadalmi megbékélést.

Az Államtanács és a miniszter érvelése feloldja a feszültséget – vagy másképpen szólva egyensúlyoz – két elv között: az egyik oldalon a közszolgálat és az állam semlegessége, a másikon pedig a vallásszabadság között. Az egyensúly azonban – ahogy sok esetben – nem más, mint ügyes szemfényvesztés. A *lad'cite* elvét ugyanis nem lehet a vallásszabadsággal szembeállítani, hiszen – ahogy azt korábban kifejtettük – a francia jogi és politikai hagyományban a vallásszabadság nem különálló elv, hanem a *lad'cite* elvének egyik alkotóeleme. Ráadásul a két elv közötti egyensúlyozás nem az érvelés alapjául és igazolásául szolgál, hanem csupán a döntés közlésének módja. A döntéshozók ugyanis nem vizsgálták meg és nem értékelték a versengő jogelveket, hogy aztán eldöntsék, miképpen lehetne közöttük egyensúlyozni, majd ez alapján hozzanak döntést. A döntés csupán annak a meghatározására szorítkozik, hogy miként kell a két elv között helyesen egyensúlyozni. Ez csupán egy döntés, és nem az egyes elvek leírása.

Még ha elfogadnánk is – ami nem magától értetődő –, hogy az elvek megelőzik azokat a döntéseket, amelyekben alkalmazzák őket, csak egy természetjognak elkötelezett nézőpontból lehetne azt gondolni, hogy a versengő elvek egymáshoz viszonyított erőssége is eleve meghatározott. Ha a dolgok természetéből következően eleve létezne egy olyan egyensúlyi pont, amely egyértelműen meghatározza az elvek közötti egyensúlyt, akkor a bíró feladata csupán az lenne, hogy megtalálja ezt a pontot, és levonja a megfelelő következtetéseket a konkrét esetre nézve. A döntés így nem is lenne döntés. Ha azonban a dolgok természetéből nem következik egy ilyen egyetlen egyensúlyi pont, akkor a bíró által kijelölt pont csakis az ő döntését mutatja. Ez nem a döntés alapja lesz, hanem a célja és az eredménye.

Ezért ha meg akarjuk érteni, miként születik egy döntés, akkor azokat a tényezőket kell vizsgálni, amelyek a bírót arra indítják, hogy – ha csak abban az egyetlen esetben is – az egyik elvet a másiknál előbbre valónak nyilvánítsa. A választ mindig olyan elvben kell keresni, amely általánosabb vagy értékesebb, mint a két versengő elv: feltehetőleg olyan, ami politikai meggyőződést tükröz.

A muzulmán fátyol esetében világos, hogy a két versengő ideológia a köztársasági ideológia és a multikulturalizmus. Franciaországban az utóbbit angolszász eredetűnek tartják, és a következő nézeteket tulajdonítják neki: az egyének különböző kulturális csoportokhoz tartoznak, és ezek a csoportok a szó

szoros értelmében széles autonómiával rendelkeznek, ami azt jelenti, hogy joguk van arra, hogy meghatározzák azokat a normákat, amelyek a közéjük tartozók életét rendezni hivatottak. Természetesen a multikulturalizmusnak is több változata létezik, és ezek különböznek egymástól abban, hogy milyen területeken szorgalmazzák az autonómiát. Ilyen terület lehet: az oktatás, a vallás, a személyes státus, a nyelvhasználat stb. Ha azonban egyszer az állam elismeri ezt az autonómiát, akkor a csoport és az állam normáinak összeütközése esetén szükségképpen az előbbieket élveznek elsőbbséget. A fátyollal kapcsolatban akik ezt az ideológiát képviselték, azt állították, hogy az utóbbi évek bevándorlási hullámainak eredményeként Franciaország de facto multikulturális nemzetté vált, és ennek megfelelően a vallási – így az iszlám – normákat akkor is tiszteletben kell tartani, ha a jogi normáknak ellentmondanak. Egyik követelésük az volt, hogy a családoknak nyújtandó szociális segélyek elosztásakor vegyék figyelembe, hogy az iszlám elfogadja a poligámiát, és vannak poligám családok. Azt is követelték továbbá, hogy a helyi hatóságok nyújtsanak támogatást a mecsetek építéséhez.¹⁴ Hasonlóképpen érveltek emellett is, hogy a közoktatásnak tiszteletben kell tartania a vallásszabadság minden formáját és minden vallási parancsot: ha az iszlám vallás megtiltja, hogy koedukált iskolákba járjanak a gyerekek, akkor az államnak biztosítania kell az elkülönült közoktatást. Ha az iszlám vallás szerint kötelező részt venni a térítésben, vagy az, hogy a nők viseljék alárendeltségük szimbólumait, akkor úgy kell értelmezni a semlegesség elvét, hogy az mindenfajta vallási kötelezettség teljes tiszteletben tartását megengedje.

Ezzel szemben a köztársasági ideológia szerint nincsenek csoportok, csak egyének. Ez az ideológia a francia forradalomban gyökerezik, és az 1789-es Ember és Polgár Jogainak Deklarációja is kifejezi azzal, hogy nem ismeri el az egyesülési jogot. Az 1790-es Le Chapelier-törvény megtilt mindenfajta egyesülést. A törvény fő célja az volt, hogy szétverje az *ancien régime* gazdasági életét megbénító korporációk rendszerét. De az alapvető elv, hogy csoportokat semmilyen jogi elismerésben nem szabad részesíteni, más területeken is jelentőssé vált. Az egyik ismert példa a zsidóság helyzete. Egyik fontos parlamenti beszédében Clermont-Tonnere – válaszolva arra a kérdésre, milyen jogok illetik meg a zsidókat – azt mondta: „mint egyéneket minden jog, mint nemzetet egy sem”. Emez ideológia talaján az állam mindenfajta különbséget kiegyenlített, legyen az regionális, nyelvi vagy vallási, és a közintézményeket a kulturális integráció céljára használta. Ez érvényes volt például az iskolákra és a hadseregre is. A köztár-

sasági nézőpontból a jognak kizárólag egyénekként kell kezelnie az egyénet, függetlenül a vallási, nyelvi, etnikai vagy nemi hovatartozásuktól. Ebből következett az is, hogy tilos bármilyen vallási vagy etnikai hovatartozásra utaló feljegyzés a hivatalos dokumentumokon, hogy a francia jog nem hoz létre semmilyen kvótát, hogy a nőket ugyanazok a jogok illetik meg, mint a férfiakat (erre hivatkozott – többek között – Chirac elnök, amikor beterjesztett egy törvényjavaslatot az egységes állampolgári szolgálatról), és végül, hogy az államnak küzdenie kell mindenfajta egyenlőtlenség ellen, anélkül, hogy bármikor is pozitív diszkriminációt alkalmazna. A bevándorlási politika célja pedig a teljes asszimiláció, és ebben kitüntetett szerepe van a közoktatásnak.

A vallásszabadság és a közsféra semlegességének konfliktusában a köztársasági ideológia képviselői természetesen az utóbbit részesítik előnyben. Ebből a szempontból a semlegesség vagy a *lad'cite* elve a következőket jelenti:

1. minden olyan tevékenységet be kell tiltani, ami a legcsekélyebb mértékben veszélyezteti a közszférát;

2. a diákok vallásszabadsága nem fér össze olyan szimbólumok viselésével, amelyek vallási propaganda eszközei, és

3. minden olyan szimbólumot be kell tiltani, amely a nők és férfiak közötti egyenlőség köztársasági eszméjével ellentétes értékeket fejez ki.

Nyilvánvalóan a köztársasági ideológia – amin a francia elit minden tagja nevelkedett – élvezett elsőbbséget az Államtanács döntésében, még ha igen kompromisszumos és rugalmas módon értelmezték is: a fenti három pontból az elsőt és a másodikat fenntartották, míg a harmadikat nem. A tanács által alkalmazott egyensúlyozási technika nem szolgált más célt, mint hogy álcázza tagjainak a köztársasági ideológia iránti elkötelezettségét.

Ha meg kell ítélni a probléma megoldásának módszerét, akkor megint csak kényes egyensúly az eredmény. A békességet megóvták, de ennek az ára az átláthatatlanság és a jogi bizonytalanság.

Az Államtanács által lefektetett szabály nem világos és nem kielégítő egyik fél számára sem. Nem világos, mert nem általános, és rendkívül nehéz meghatározni, hogy adott esetben a fátyol vallási propagandaeszköz-e vagy sem. Így sok különböző helyi döntés születik különböző értelmezések alapján, amelyek az őket követő számos bírósági döntés során sem válnak egyértelműbbé. Egyes politikusok

azt gondolják, hogy valamilyen törvénytervezet elkészítése komoly országos vitákhoz vezetett volna, amelyek eredményeként a szabály mindenki számára világos lett volna. Hozzáteszik azt is, hogy a mostani döntés sem a muzulmánokat,

sem a *lad'cite* elvének támogatóit nem elégti ki, hiszen az utóbbiak sajnálják, hogy az Államtanács nem döntött egyértelműen úgy, hogy a fátyol önmagában vallási propagandaeszköz, és tartanak attól, hogy a muzulmánok egyre erőteljesebben próbálják majd a vallást az iskola falai közé vinni.¹⁵

Fennáll tehát annak a lehetősége, hogy a megbékélés, amit az Államtanács döntése segített elő, csak ideiglenes. Chirac elnök nemrégiben hangot adott ama kívánságának, hogy a kormány terjesszen be egy javaslatot, ami egyértelműen megtiltaná a fátyolviselést. A fátyolháború valószínűleg még nem ért véget.

Köszeg Fanni fordítása

JEGYZETEK

1. Komoly viták dúltak azzal kapcsolatban, hogy mi a megfelelő kifejezés a fátyol megjelölésére. Egyesek szerint a „fátyol” az algériai nők hagyományos viseletére utal, akik az arcukat is elfedik, míg a francia muzulmán asszonyok csak a hajukat és a nyakukat takarják el. A „csador” kifejezés leginkább Iránnal összefüggésben jelenik meg, a „chale” olyan hosszú szövetet jelöl, ami nem használható vallásos összefüggésben, a „foulard” pedig kisebb, de szintén nem hordoz vallásos tartalmat.
2. A francia *lad'cite* kifejezésnek nehéz magyar megfelelőt találni, így az eredeti elnevezést fogjuk használni a továbbiakban. (A ford.)
3. Mivel Elzász és Lotaringia 1905-ben Németországhoz tartozott, az állam és az egyház szétválasztásáról szóló törvény ott nem volt hatályban, és az 1918-as újraegyesítéskor sem terjesztették ki a területre. Következésképp az említett három vallás lelkészei a mai napig a közszolgálatához tartoznak ezen a vidéken.
4. Yadh Ben Achour (*Normes, foi et loi, en particulier dans l'Islam [Normák, hit és törvény az iszlám vallásban]*, Tunis, Ceres Editions, 1993) meggyőzően érvel amellett, hogy az uralkodó értelmezést fel kellene váltani egy, a nyugati hagyományokhoz és a modern államisághoz közelebb álló értelmezéssel.
5. A helyzet hasonló a párbaj betiltásához. Tiltalom hiányában a férfiak erkölcsi és társadalmi kötelességüknek érzik, hogy részt vegyenek a küzdelemben. Hálásak

- lesznek tehát, ha a tilalom feloldja őket eme kötelezettségük alól.
6. Avis en date du 27 novembre 1989 relatif à la *lad'cité*, RFSP, 1991, p. 45s. (Az Államtanács 1989. november 27-i döntése a *lad'cité* elvének értelmezéséről.)
 7. Circulaire du 12 décembre 1989 du ministre d'État, ministre de l'Éducation nationale, de la jeunesse et des sports, J.O. 15 déc. 1989, p. 15577. (A közoktatási, ifjúsági és sportügyekért felelős miniszter 1989. december 12-i körlevele.)
 8. Circul. du 20 sept. 1994, *Le Monde*, mercredi 21 sept. 1994. (A miniszter 1994. szeptember 20-i körlevele, lásd *Le Monde*, 1994. szeptember 21.)
 9. 2 nov. 1992, Rec. p. 389. (1992. november 2-i döntés.)
 10. 10 mars 1995, AJDA 1995, 322, concl. Aguila. (1995. március 10-i döntés.) 1996. november 27-én az Államtanács számos, fátýollal kapcsolatos fellebbezést bírált el. Huszonhárom esetben fenntartották az iskolaigazgatók kizárási döntését, mert bizonyított volt a közrend valamilyen szintű megsértése. Másfelől hét esetben helyt adtak a fellebbezésnek, mert a lányokat csupán a fátýolviselésért magáért büntették meg.
 11. 1995. április 14-i döntés.
 12. Lásd Cohen-Tanugi, L.: *Le droit sans l'Etat*, Paris, PUF, 3e édit., 1988. A könyvet egy az Egyesült Államokban tanult francia jogász írta. A könyv címe, *Jog az állam nélkül*, a bírói jogra utal, szemben a hagyományos „állami joggal”, ti. a jogalkotói joggal.
 13. 1992 őszén Edouard Balladur kormánya beterveztett egy törvényjavaslatot, amely lehetővé tette a helyi hatóságoknak, hogy támogassák a magániskolák építkezéseit. A parlamenti viták idején a baloldal hatalmas tömegeket mozgósított minden nagyobb városban. A törvényt parlamenti elfogadása után az Alkotmánytanács elé utalták, és ez megállapította, hogy annak egyik legfontosabb rendelkezése alkotmányellenes. A törvény vagy az alkotmány módosításának megkísérlése helyett – ahogy azt sok politikailag kevésbé érzékeny kérdésben tette – a kormány egyszerűen felhagyott az iskolákkal kapcsolatos politikájával, és ezzel elérte, hogy befejezödjenek a tüntetések. (Conseil Constitutionnel, décision 93–329 DC, 13 janv. 1994, révision de la loi Falloux. [Az Alkotmánytanács 1994. január 13-i döntése a Falloux-törvényről.])
 14. Ebben a kérdésben azt is állították, hogy az állam és az egyház szétválasztása hátrányos az iszlám és előnyös másik három vallás számára. Az 1905-ös törvény megtiltja a helyi hatóságoknak a vallásos tevékenységek támogatását, de a tulajdonukban hagyta az istentiszteleti helyeket azzal, hogy kötelesek őket a vallásos közösségek rendelkezésére bocsátani. A három említett vallás tehát szabadon használhatja ezeket az épületeket. Ezzel szemben az iszlám nem volt 1905 előtt elismert vallás Franciaországban, nem léteztek mecsetek akkoriban, és így a helyi hatóságoknál nem maradtak épületek az iszlám számára. Következésképpen a vallásos építkezések támogatásának tilalma nem egyformán érinti a templomokat, a zsinagógákat és a mecseteket. Tilos ugyan a templomok építésének finanszírozása, de már eleve rengeteg templom létezik, míg mecsetekből jelentös hiány van.
 15. *Le Monde*, 1996. december 5.